

Bolemant Lilla

Comenius Egyetem, Pozsony

A csehszlovákiai magyar nőírók és a kisebbségi irodalom

Problémafelvetés

Az első világháborút követő határváltozások az irodalomban is változásokhoz vezettek. Fokozatosan kialakultak az egyetemes magyar irodalom és a kisebbségi magyar irodalmak fogalmi, amelyeket az aktuális országhatárok alakítottak. A 20. század első néhány évtizedében körvonalazódott irodalomképet ezek a történelmi tények is formáltak. A korszak nőírói Magyarország határain belül és kívül különféleképpen alkalmazkodtak a helyzethez. Tanulmányomban azt vizsgálom, az új határok mennyiben akadályozták és mennyiben segítették a kisebbségi, elsősorban a csehszlovákiai magyar irodalom nőíróit abban, hogy műveik megjelenhessenek, és elfoglalhassák helyüket az újonnan alakuló irodalmi kánonban, esetleg mennyiben könnyítette vagy nehezítette helyzetüket az az irodalmi és kulturális kisebbségi közeg, amelyben az irodalom fő célja az identitás erősítése és megtartása volt. A nőírók helyzetének meghatározásához szükséges körüljárni a kisebbségi irodalom fogalmának kialakulását, fejlődését és napjainkra szinte teljes kiüresedését, s ezzel összefüggésben vizsgálni a nőírók recepcióját az egyes korszakokban. A tanulmány terjedelme nem tesz lehetővé mélyebb elemzést, de rövid összefoglalást nyújt a kisebbségi irodalmakon belül létezett/létező problémákról, s áttekinti a csehszlovákiai nőírók jelenlétét az irodalomban. Végül pedig felveti annak szükségességét, hogy a feminista irodalomtudomány és kultúrakritika eszközeivel az egyes írók munkássága feldolgozásra kerüljön, hiszen a kisebbségi irodalom fogalmának kiüresedésével, s szinte megszűnésével fennáll annak a veszélye, hogy ezen irodalmak nőírói többszörösen marginalizált szerepükből adódóan teljesen a feledés homályába merülnek.

Határváltozás

A Trianon utáni Magyarországon a nők egyik feladata a nemzeti közösség mitikus egységének fenntartása volt. Milyen szerep jutott viszont ezzel szemben vagy emellett a marginalizált szerepbe került nőknek?

Megfogalmazzák-e saját narratívát a Magyarország határain kívülre került alkotók? Patricia Waugh szerint a marginalizált csoportok tagjai már jóval a posztmodern szubjektumfelfogás előtt konstruáltként tapasztalják meg identitásukat (2005, 63).

A domináns kultúrából kirekesztettek talán soha nem tapasztalták meg létükben a szubjektum teljességét. Talán ráéreztek arra, hogy a szubjektivitás milyen mértékben konstruálódik mind a hatalmi viszonyok intézményesült jellege, mind pedig a prózahagyományok révén. Miközben a férfi írók már a kimúlásán siránkoznak, a nők még meg sem tapasztalták azt a szubjektivitást, amely megadja nekik a személyes autonómia, a folyamatos identitás, a történelem és a világban való cselekvés érzetét

– szögezi le Waugh (62).

Ez a tapasztalat még inkább érvényes a kisebbségi helyzetbe került nőírók helyzetére, hiszen többszörösen marginalizált helyzetbe kerültek a politikai változások folytán.

A korszak nőírói Magyarország határain belül és kívül különféleképpen alkalmazkodtak a Trianon utáni helyzethez. A kisebbségi irodalmak helyzete elsősorban az új államalakulatok jóindulatától függött. Ebben az összefüggésben a két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalom fogalmi meghatározásaira, a korszak nőíróira, hazai és magyarországi recepciójukra fókuszálok. A többi kisebbségi irodalomra csak utalások szintjén térek ki.

Vizsgálatom tárgyát képezi az is, hogy az új határok mennyiben akadályozták és mennyiben segítették a csehszlovákiai magyar irodalom nőíróit abban, hogy műveik megjelenhessenek, és elfoglalhassák helyüket az újonnan alakuló irodalmi kánonban, esetleg mennyiben könnyítette vagy nehezítette helyzetüket az az irodalmi és kulturális kisebbségi közeg, amelyben az irodalom fő célja az identitás erősítése és megtartása volt.

Kisebbségi és többségi irodalom – fogalmi problémák

A csehszlovákiai magyar irodalom fogalma az 1919-es trianoni békekötés utáni új államalakulat, a Csehszlovák Köztársaság területén élő és alkotó irodalmárokat jelenti. Maga a fogalom azonban szinte keletkezése óta újra és újra fellángoló viták és polémiai tárgya. S nemcsak a fogalom problematikus, hanem maga a kisebbségi irodalom léte.

Az első felmerülő kérdés: lehet-e földrajzilag behatárolt az irodalom? Vagy az egykori Magyarország területétől elszakított országrészek magyar irodalma a magyarországi irodalom része-e? S mit jelent az egyetemes

magyar irodalom fogalma? Csupán a magyarul író szerzőket soroljuk ide, vagy azokat is, akik magyarként idegen nyelven (is) írnak? Esetleg tartozhat-e egyazon szerző több irodalomba?

Görömbei András szerint

a kisebbségi-nemzetiségi irodalmaknak alapvető közös vonásuk az, hogy nyelvükkel, kultúrájukkal, régebbi történelmi hagyományukkal s részben érzelmi kapcsolatukkal a magyar nemzeti tudathoz és kultúrához kötődnek, viszont létezésük állami, anyagi és részben kulturális keretét is hazájuk, az az állam, amelyikben élnek, határozza meg. Ez a kettős kötődés nem gátolja, hanem éppen sajátos jelleggel segíti kifejlődni és kibontakozni önálló szellemi létezésüket, belső, immár speciális hagyományait is.

(1982, 5)

Görömbei három fogalmat határoz meg és különít el ebben a vonatkozásban: az egyetemes magyar irodalom, a nemzetiségi magyar irodalmak és a magyar irodalom fogalmát: az elsőbe a magyarországi, a nemzetiségi és az emigráció irodalmait, az utolsóba pedig csak a magyarországi irodalmat sorolja (10). Ebből a felosztásból valahogyan mégis kilóg az emigráció irodalma, amely nem kap külön kategóriát.

A szlovák összehasonlító irodalomtörténet képviselője, Dionýz Ďurišin szerint az újkori nemzetiségi irodalmak kialakulásának korszakával összefüggő problémáról volt szó; ő a nemzetiségi irodalom alatt irodalomtudományi kategóriát ért (1966, 66). Ennek az újkori nemzetiségi irodalomnak az identitását Ďurišin szerint a következő öt irodalomtörténeti kontextushoz való kapcsolódás jelenti.

Az első a saját fejlődési folyamat kontextusa, amely sok nemzetiségi irodalom esetében éppen az első világháborút követő időszakot jelenti, s érvényes az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak kisebbségi irodalmaira: a magyar irodalomra Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, a Szovjetunióban, a ruszin és az ukrán irodalomra Csehszlovákiában, a szlovák irodalomra Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon.

A második konstitutív kontextus az államalkotó elv, amely főként a kezdeti időszakban determinálta a kisebbségi irodalmak fejlődését. A határváltozások és a politikai rendszerek változásai és különbözőségei (a nemzeti-nacionalista Magyarország és a demokratikusabb berendezkedésű Csehszlovákia ellentéte) a magyar intézményrendszer megszűnéséhez vezetett. A magyarországi könyv- és folyóirat-behozatal 1919 utáni betiltása, s a Pozsony – Prága – Kassa – Budapest – Bécs közötti addigi irodalmi kommunikáció az új határok miatti megszűnése megnehezítette a kapcsolattartást, s Budapesttől szinte elvágta a csehszlovákiai magyar írókat.

Sokan Magyarországra települtek, mások emigráltak. A korszak elemzői szerint éppen ezért kerülhetett sor arra, hogy a kevés itthon maradt író mellett a dilettánsok is teret kaphattak, vagyis az irodalmi alkotások színvonala nem volt magas.

A nemzetiségi irodalom harmadik kontextusa Ďurišin értelmezésében az ún. „anyairodalommal” való kapcsolat, amely a közös hagyományokon alapul. A közös állam elvesztésével azonban az irodalom egysége is elveszik, ezért a nemzetiségi irodalom sem a magyar, sem a szlovák vagy cseh irodalom részévé nem válhatott.

A következő kontextus a más nemzetiségi irodalmakhoz való viszony, amely a magyar kisebbségi irodalmak esetében nagyon fontosnak tűnt, hiszen a hasonló helyzetbe került irodalmak hasonló módon reagáltak, de egymástól politikailag elszigetelt helyzetbe kerültek.

Az utolsó, ötödik kontextus, amely meghatározza a kisebbségi irodalmak helyzetét és fejlődését, a más irodalmakkal való kapcsolat, esetünkben a cseh és a szlovák irodalommal, s annak képviselőivel, intézményrendszerével fenntartott kapcsolat, amelynek egyik legfontosabb része az irodalomközvetítés feladata, vagyis a fordításirodalom.

A (cseh)szlovákiai magyar irodalom fogalmának újragondolásában fontos szerep jutott az 1990-es évben fellépő kritikus-irodalmár nemzedéknek (Ardamica Ferenc, Bárczi Zsófia, Csehy Zoltán, Keserű József, Németh Zoltán, N. Tóth Anikó, Polgár Anikó, Sánta Szilárd.) Ugyanez a tendencia válik láthatóvá a többi kisebbségi irodalom elméletírói esetében is, például Erdélyben Elek Tibor és Végh Balázs Béla vizsgálta meg a kisebbségi irodalom fogalmát. Elek Tibor leszögezi, hogy a nemzetté válás folyamatában mind nyugaton, mind keleten az irodalomnak nagy szerepe volt, a magyar irodalomnak ez a szerepe sokáig megmaradt, az országban, s a kelet-európai országok többségében problematikusan zajló polgárosodás miatt. Egészen a huszadik század elejéig (a húszas-harmincas évekig) „a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményese, a társadalmi, politikai küzdelmek élharcosa, a nemzeti közösség sorskérdéseinek megfogalmazója volt” – írja (2008, 173). Az első világháborút követő kisebbségi helyzetekben ez a szerepe új értelmet nyert, illetve fokozottan érvényesülhetett a kor elméletíróinak műveiben, s a kor íróitól várták a választ a problémák megoldására. Elek a kisebbségi irodalmak közösségi szerepét elemző tanulmányában pontos képet nyújt annak egyes szakaszairól, végül arra a következtetésre jut, hogy ugyan „a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő egyre veszít a szerepéből”, mégsem kérdőjelezhető meg az olyan irodalmi mű létjogosultsága, amelynek szerzője „az individuum és a szűkebb-tágabb közössége legfontosabb létkérdéseire keresi a választ” (188). Végül megállapítja, hogy az irodalom ideológiák és programosság

nélkül is betölti a T.S. Eliot által említett társadalmi hivatását, hiszen „színonalának és erejének mértékében – az egész nemzet beszédét és érzékenységét (és így önismeretét – E. T.) befolyásolja” (189).

Csehy Zoltán is T. S. Eliotot idézve reflektál a csehszlovákiai magyar irodalom két háború közti időszakának egyik kérdésére, mégpedig arra, hogy gyökértelenül, hagyománytalanul indult, a semmiből kellett megalkotnia önmagát:

Nem igaz, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom a nulláról indul, mert minden magyar írónak (kerüljön politikai kényszerűségből vagy önszántából bárhová) meg kell küzdenie a mindenkori magyar irodalom tradíciójával, apát és anyát kell választania, akiknek eltanulja nyelvét, és akiket megtagad vagy továbbörökít. A hagyomány nem létező valóság, hanem – ahogy Eliot tartotta – kitartó intellektuális munka gyümölcse. Irodalmi hagyománytalansága csak a dilettánsnak van, aki a leszűkített térben remél helyet önmagának is. (2008)

Németh Zoltán elsősorban a kisebbségi irodalmat mint fogalmat, meghatározást vizsgálja. Véleménye szerint

Az értelmezői nyelv legmasszívabb rétege a múltból örökölt fogalmak újrashasznosítása folytán jön létre. (...) A szlovákiai magyar irodalom terminusa is olyan fogalomként van jelen az 1989 utáni irodalomtudományi diskurzusban, amelyet a nyelv 1989 előttről örökölt át. (2010, 97)

Az esztétikának nincs szüksége a szlovákiai magyar irodalomra, az identitásnak talán igen (2005, 5). Ezt továbbgondolva a szlovákiai magyar irodalom szerinte egyébként is a magyarországi irodalmi mozgásokat képezi le, azaz nem is annyira szlovákiai magyarnak, mint inkább periférikus magyar irodalomnak kellene nevezni (2005, 14).

Bárczi Zsófia véleménye szerint a különféle csoportokba osztások azért tarthatják fel magukat hosszan, mert poétikailag teljesen eltérő korpuszokat lehet egymással közös nevezőre hozni. „Bármit be lehet zsúfolni egy-egy vagy pár faktorra leszűkített kategóriába, ami ráadásul széles körben működőképes, éppen a különbségek eliminálása miatt” (2010, 86). Kifejti azonban, hogy mégis érdemes beszélni a (cseh)szlovákiai magyar irodalomról, mint fogalomról, mégpedig módszertani/iskolai és tananyagszervezési kérdésekkel és az identitás kérdésével kapcsolatban. „Ha ugyanis a huszadik század irodalmába süllyesztve oktathánk, szinte semmilyen szinten nem jelenne meg a tananyagban, s ez végül kollektív irodalmi emlékezetvesztéshez vezetne (89).

Keserű József a kisebbségi irodalmat a nomád nyelvhasználattal hozza kapcsolatba. Gilles Deleuze és Félix Guattari elméletéből (2009) kiindulva kifejti, hogy

a kisebbségi nem bizonyos irodalmak jellemzője, hanem minden olyan irodalom forradalmi feltételeit jelöli, amely a nagyinak (vagy intézményesítettnek) nevezett irodalmon belül létezik. Vagyis a kisebbségi irodalom nem másodlagos irodalom, hanem – éppen ellenkezőleg – az a fajta irodalom, amely lehetővé teszi az irodalom folytonos megújulását. (2010, 82)

Végh Balázs Béla a kánonelmélet felől közelíti meg a kisebbségi irodalmakat. Az angolszász és az amerikai kánonalkotás szempontjai alapján vizsgálja meg azokat, mivel ezek a kánonelméletek a kisebb kánonokra is figyelnek, mint a társadalmi csoportok, etnikai, szexuális és vallási közösségek, és a különböző nemzeti kisebbségek irodalmaira is. Ugyanilyen identitáskánonként tekinthetünk tehát a kelet-európai kisebbségi irodalmak kánonjaira is, azzal a különbséggel, hogy ezek a nemzeti közösségek védekező ideológiájuk részeként (vagy helyette) alkották meg saját irodalmi kánonjukat (2005, 10).

Végh kifejti, hogy a csehszlovákiai magyar irodalmi kánon kialakulása csak a húszas évek végén kezdődik el. Ennek magyarázata, hogy a felvidéki irodalom Budapest-centrikus volt, s nem alakult ki regionális hagyománya. Ráadásul az értelmiségiek többsége 1918-19-ben külföldre menekült. A húszas és a harmincas évek kánonalkotási törekvései, kánonjai az irodalomtörténet klasszikus kánonmodelljeit követik: az értelmezői közösség, a kollektív esztétikai értékrend, az intézmények, a nyelv és a történelmi múlt a tartópillérei. (...) A kisebbségi irodalmi kánonok azonban nem mentesek az ellentmondásokról sem, törekszenek ugyan a normativitásra és az értékvonatkoztatottságra, de a kisebbségi lét konkrét feladatokból eredő pragmatizmusa igényli a kánon eszközként való használatát is (Végh 2005,105).

A kisebbségi irodalom, mint fogalom és kánon a nőírók kutatásának szempontjából is kérdésessé válik. Hiszen ha adottnak vesszük az önállóan létező kisebbségi irodalmat, az azon belül elhelyezett nőírók is kisebbségivé válnak, s az előző korszakok tapasztalatai szerint bizonyos (kisebbségi) szempontból felértékelődhetnek, más (egyetemes magyar irodalmi) szempontból viszont alárendelt helyzetbe kerülhetnek. Ez az értékelési mód tehát nem vezethet olyan értékítéletekhez, amelyek segítségével irodalmi mércével mérve elfogadható eredményekre juthatnánk. Az itt ismertetett vélemények közül talán Németh Zoltán tanulmányaihoz kötve lehetne meghatározni a kisebbségi helyzetben alkotó írók műveinek elemzési

kategóriáit. Az esztétikának ugyanis valóban nincs szüksége a csehszlovákiai magyar irodalomra, a feminista irodalomtudomány szempontjait felhasználva azonban vizsgálhatóvá válnak a kisebbségi helyzetben, sőt többszörösen kisebbségi helyzetben alkotó írók szövegei. Így egy általános, a többségi-kisebbségi irodalom vitájából kiszabadult diszkurzus alakítható ki – az alárendeltség, a hatalom, a hierarchia felől indítva, s bevonva a kutatási szempontok közé a posztkoloniális elmélet elemeit is, amelyekre a kisebbségi irodalmakkal kapcsolatban Ardamica Zorán hívta fel a figyelmet tanulmányában (2010, 7-21).

A korabeli recepció

A csehszlovákiai magyar irodalmat itt úgy vizsgálom, mint a két háború közötti, földrajzilag behatárolt irodalmat, vagyis a szerzőknek, irodalmároknak azt a csoportját, akik az adott időszakban az adott területen éltek. Az így felfogott irodalom, amelynek fejlődési, kitörési lehetőségei nagyon korlátozottak voltak, amint az a fentiekből már részben kiderült, többféle megítélésben részesült az idők folyamán. A korszak irodalmának korabeli értékelői általában a szlovákiai magyar irodalmárok és újságírók voltak, a magyarországi irodalmárok, kritikusok Móriczon kívül nem szenteltek nagy figyelmet az itt rekedt irodalomnak. Elvértve megjelent egy-egy recenzió, könyvismertetés, de a komolyabb értékelés ráadásul nagyrészt elmarasztaló volt, például az Illés Endre tollából napvilágot látott vélemény:

Másfél évtized után valóban beszélhetünk már egy megemberesedett erdélyi irodalomról. De itt, Szlovénzskón, nem tűnt fel egy név, nem lobbant fel egy mű: amely legalább kristályosodási pontja lehetne a holnapnak. Vers, regény, novella, el-elakadó évfolyamú folyóiratok, színdarab, tudományos mű: mind csak egymásra hulló könyv s füzet, egyik majdnem olyan, mint a másik, tizenöt év alatt elég jelentős halom már, s a mélyben néha mintha mozdulna is egyik-másik írás, valami furcsa étellel talán él is. Egészében azonban mégis holt tömeg ez a nagy halom.

(Illés 1933)

A dilettantizmus, amelyet a korszak irodalmáraival kapcsolatban gyakran emlegettek, valamint az irodalmi kritika hiánya is több okból fakadt. A határok megváltoztatása, az új állam kialakítása politikai döntés volt. A politikai döntés azonban közvetlen következményekkel járt a kulturális élet terén is, hiszen az addig államalkotó nemzet irodalmárai hirtelen kisebbségi helyzetbe kerültek, s az irodalmi élet alapvető alkotóelemeitől elzárva találták magukat. Szellemi központok és intézmények maradtak egyetem, akadémia, folyóiratok, irodalmi társaságok nélkül, lévén hogy ezek kialakulása politikai,

de egyéni érdekekbe is ütközött (Turczel 2002, 9-17). Turczel Lajos a korszakról írt egyik tanulmányában kifejti, hogy a belső egyéni torzsalkodások is hozzájárultak ahhoz, hogy sokáig nem alakulhatott ki olyan társaság, könyvkiadó, folyóirat, amely az irodalmi élet felpozíciójában segített volna. Egymás próbálkozásait kölcsönösen sikeresen elgáncsolták az irodalmi és közélet képviselői, s ezért a néhány megjelent lap és folyóirat is csak tiszavirág-életű lehetett.

A korszak írói, irodalmárai, kritikusai a helykeresésben arra is kutatták a választ, hogy van-e szlovenszkói magyar tudat, vajon miért nem alakulhat ki az erdélyi tanszilvánizmushoz hasonlóan, miért nem jön létre olyan, az elszakadt, és Szlovákiához került országrész területére jellemző, az ott élő magyarok életfelfogását, életvitelét, sőt beszédét, stílusát kifejező irodalmi alkotás, regény, vers, dráma. Az „erdélyi gondolat”, a „kisebbségi humanizmus” közösségi morálja és politikai gyakorlata elvén elképzelt sorsközösség az erdélyi népek együttműködését jelentette (Pomogáts 1984, 7). A nagyrészt romantikus elképzelés mellett azonban azt is jelentette, hogy az erdélyi magyarság tudatosítva kisebbségi helyzetét, nem a nemzeti-nacionalista úton kívánt elindulni.

Maga a transzszilvánizmus azonban Erdélyben is vita tárgya volt, hiszen nem mindenki értett egyet azzal, hogy csupán a valós vagy vélt helyi nemzeti jellemzőkre kell építeni az irodalmat. A szlovákiai irodalmárok megpróbálták meghatározni a helyi magyarság közös sorsát, s a közös szlovenszkói magyarságtudat kialakítására szólítottak fel. Féja Géza szerint például szociológiai eszközökkel kell feltárni a közös múlt értékeit, s ezekből kell az alkotóknak szintézist csinálni, amelynek erejével irányítani tudják a szellemi fejlődés rúdját (1935, 96). Szerinte 15 év tanulmányai után (a cikk 1935-ben íródott) elérkezett az idő a nagy célkitűzések vállalására és aszkétikus szolgálatára (98). Beszéde igaz és kemény beszéd, mint ma általában a férfi beszéde – jelentette ki (99).

Féja a szlovenszkói élet ziláltságát egy nő regényén, mégpedig Szenes Piroska *Egyszer élünk* (1935) című regényén keresztül érzékelteti. Több váddal is illeti az írónőt: magyarországi milióbe menekül, tendenciózus, és íróilag kezdetleges korrajzot ad a műben – enyhítésképpen azonban megjegyzi: korrajza lényegében kedves női elfogultságokkal vegyített (99). „A budapesti egyetemen sohasem bántalmaztak lányokat” – jelenti ki Féja, mert mint írja, igazságérzete tiltakozik ez ellen az állítás ellen (99). Elfelejteti azonban, hogy Szenes Piroska a saját bőrén élte meg a zsidó lányok kétszeres (zsidó és nő) kiközösítését és megaláztatását a budapesti orvosi egyetemen. A Féja Géza szerint „kínos könyv” a Horthy-korszak antiszemita és nőellenes politikájáról nyújt reális és ijesztő képet, ugyanakkor a kritikus szerint a regény a kívülálló, végzetesen elfogult ember szemével nézi a kort, pontosabban az 1920-as

évet, amelyben a történet nagy része játszódik (99). Szenes Piroska regényére egyébként vonatkozatható a kor női regényeire jellemző néhány vonás, mint például a női sors, a személyes sors háttereként megjelenő történelmi sors, amely annak ellenére, hogy csak történelmi narratívaként van jelen, jelentősen befolyásolja a női szereplő, a női identitás alakulását, sőt meghatározza azt. Az *Egyszer élünk* című regényre pedig kétszeresen érvényes ez, hiszen a kétszeresen alárendelt szubjektum, a szidó nő sorsát mondja el.

Turczel Lajos megállapítása szerint a szlovákiai irodalomtól elvárták, hogy az erdélyihez hasonlóan egyéni stílust alakítson ki és az aktuális politikai-társadalmi problémák szlovákiai vetületét jelenítse meg irodalmi műveiben. „A 'szlovenszkóiság' (szlovákiaiság) igényének teljesítését főképp a regénytől várták, regényekben vizsgálták, értékelték, és többnyire hiányolták, kevesellték.” – írja Turczel. Leszögezi, hogy a novellairodalomban sokkal inkább megvalósult ez az elvárás, viszont a szlovákiai magyar prózaírás átlagos nyelvi színvonala összességében alatta van az egykorú magyarországinak és erdélyinek. Csak a kisebbségi irodalmat véve alapul: nincsen olyan prózaírónk, akinek a nyelve olyan kiegyensúlyozottan gazdag, egyéni és helyi ízekkel dúsított lenne, mint Tamási Ároné vagy a fiatal Nyíró Józsefé (Turczel 1982, 9-10, 18). A szlovenszkói tudat, a szlovenszkói regény, a szlovenszkói irodalmi köztudat, közvélemény megteremtése volt a cél. Az irodalmon belül hiányokat Kovács Endre sorolta fel. Véleménye szerint hiányzik az irodalmi tradíció, amelyre építeni lehetne, hiányzik a kritikai kéz, amely az írók helyes irányítását vállalná, hiányzik a kontaktus a világirodalom áramlataival, hiányzik a szlovenszkói könyvkiadás, az egészséges írói verseny és hiányzik az írók építő kedve, s ezért alkotásaik „félalkotások” (Kovács 1936, 22). A korszak irodalmától tehát egy ahhoz hasonló összetartó erőt várnak, mint amelyet a reformkorban, a nemzeti irodalom kialakulásakor tulajdonítottak neki.

Az erdélyi irodalommal való összehasonlítás abból ered, hogy Erdélyt, mint régiót közös, de Magyarországtól is különálló, kulturális és irodalmi közegként értékelték, s az erdélyi irodalomban a két világháború között kialakult transzszilvanizmus-elméletnek megfelelően képzelték egy „szlovenszkói” magyar irodalmiság kialakítását. Ha megnézzük azonban a kor erdélyi irodalomról szóló véleményeit, ugyanazt látjuk: arról írnak, hogy a semmiből kell megteremteni az erdélyi magyar irodalmat, tehát saját magukat ugyanolyan talajtalannak látják, mint a szlovákiaiak.

Turczel az erdélyi irodalommal egybevetve a szlovákiait, kiemeli, hogy

[a] mi jelentősebb íróink közül némelyeknek (Darkó Józsefnek, N. Jaczkó Olgának) jól felismerhető, ízes, egyéni nyelve van, de ez a nyelv olykor-olykor megbicsaklik, görcsbe fúl, mások (Egri Viktor, Szenes Piroska) sima,

kultivált nyelven írnak, de nyelvüknek nincs egyéniséget meghatározó jellege. (1982, 18)

Krammer Jenő „C. F. Ramuz és a szlovákiai magyarság” című tanulmányában a svájci író hatásáról ír, amelyet véleménye szerint a szlovákiai magyar irodalomra tett (1968, 268-273). Vass Lászlót idézi, aki, szerinte, találóan foglalja össze Ramuz művészi regionalitását: „Egy kantonban az egész világ: és Ramuz, a Vaud-i magányos, így válaszol: Maradjunk azok, akik vagyunk, csak úgy tudjuk megőrizni magunkat a világ szaggató viharában, ha nem engedjük a kicsi részt, a miénket” (270). Krammer szerint nem is regionalizmus Ramuz költészete, hanem egy autentikusan meglátott kis részben az egész emberiség, a nagyvilág, a kozmosz. Nyilvánvaló, hogy a szlovákiai magyar irodalom vizsgált korszakának fontos eleméről, az önálló identitás kereséséről van szó, s a külföldi példák, legyen az Ramuz, vagy az erdélyi kisebbségi irodalom, fontos szerepet tölthettek be ebben. Érdemes azonban megjegyezni, hogy Ramuz volt a szlovák irodalom önállósulásának egyik irodalmi példája is, mégpedig éppen a nemzeti jellegzetesség, a régió, a táj, a haza témáinak megfogalmazási módjait tekintve.

Turczel a korszak irodalmát elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a novella volt az a műfaj, amelynek értéke éppen a szlovákiaiság megmutatásában, ábrázolásában nyilvánult meg. Sőt véleménye szerint a korszak legjobb novelláinak segítségével ki lehet alakítani a kisebbségi társadalom 1918-38 közötti kialakulásának, fejlődésének, osztály-differenciáltságának képét. Turczel szerint ez a kép a történelmi valóságot elevenebben, szuggesztívebben tükrözteti, mint a gyér számú történelmi feldolgozás és visszaemlékezés (1982, 10).

A korabeli novella, s az egész irodalom egyik legfontosabb szempontjaként azt jelöli meg, hogy a humánus, a jóság, az emberi felelősség kérdése felfokozottabban jelenik meg, s a nemzetek, nemzetiségek közti együttélés témáját is reálisan mutatják be (1982, 14). Turczel ezt azzal magyarázza, hogy a csehszlovákiai haladó erők szinte büntudatot éreztek a magyarországi antidemokratikus viszonyok miatt, a mérleg másik oldalán azonban ott van az a tudat is, hogy idegen államba kerülve, a hatalmi viszonyok megváltozásával a magyar író lett a kisebbségi, és saját helyzetét tudatosítva, valószínűleg jobban meglátta a nemzetek közti ellenségeskedés értelmetlenségét.

Nincs ez másként a többi kisebbségi magyar irodalom esetében sem. Bori Imre ugyanazokat a kérdéseket teszi fel a jugoszláviai magyar irodalom történetét összefoglaló kötetében, amelyeket a szlovákiai magyar irodalom is rendszeresen feltesz önmagának 1919-től napjainkig: van-e, létezik-e, szükség van-e rá, hogy létezzen? (1982, 70-74.) Ugyanúgy jelen van a két

világháború közti magyar kisebbségi irodalmak igénye: a vajdasági magyar regény megalkotása. Szenteleky Kornél kialakítja a „couleur local”-elméletét, az úgynevezett regionális írók, ebben az esetben a lengyel Reymont, a norvég Knut Hamsun művei nyomán (Bori 1982, 97). A szlovákiai irodalomhoz hasonlóan itt is megállapítják a kritikusok, hogy ennek az írásmódnak a leginkább egy nőíró, Börcsök Erzsébet novellái felelnek meg, a „Vándor a Nišavánál” (1936) címűt egyenesen vajdasági novellának nevezik el, az új lélek és a tájhangulat megragadását értékelik benne, valamint a szerbek és a magyarok együttélésének pozitív kicsengésű leírását (Bori 99).

A vajdasági magyar irodalom azonban elkönnyvelhette azt a sikert, amelyet a szlovákiai nem, hogy megszületett a vajdasági magyar regény, a bácskai regény, amelyet azonban paradox módon Molter Károly, az erdélyi irodalom képviselője írt meg. A *Tibold Mártonban* (1937) ugyanis a szerző bácskai gyermekkorának élményeit dolgozza fel.

A szlovákiai magyar regény megalkotásának terve nem vált valóra, amikor pedig 1938-ban megtörtént az újabb politikai fordulat, a dél-szlovákiai területek visszacsatolása, *A visszatért Felvidék adattára* című nagyszabású kiadványban (1938) összegezték az idegenben töltött időszakot a politika, a közélet és a művészetek területén a Rákóczi Kiadó szerzői. Ebben a kiadványban az irodalmi összefoglaló rész szerzője, Vass László leszögezi, hogy a mindenkor peremterületként tételezett Felvidék a csehszlovákiai időkben mindent megtett azért, hogy „megvédelmezze és megtartsa a magyar művelődés várát.” Külön buzdította a magyar nőket a magyar szellem, irodalom ápolására. Megjegyezte, hogy száz évvel azelőtt az *Auróras* irodalom is elsősorban a magyar nők, honunk „szebblelkű” asszonyai áldozatkészségére számított. Az 1821-ben Kisfaludy Károly által indított *Auróra* című folyóirat ugyanis elsősorban a nőket szólította fel a magyar irodalom pártolására (1939, 171). Azonban az ő eszme-futtatásában is alapvető kérdésként merül fel: volt-e egyáltalán csehszlovákiai magyar irodalom? A több évtizedes igyekezet eredményeinek kétségbevonása után, a következő korszakban, az újbóli határváltozások után azonban ismét a kisebbségi irodalom kialakításának szükségességéről van szó, mégpedig szinte teljesen új alapokon, hiszen a politikai helyzettől kezdve az irodalom képviselőiig minden megváltozott. Sokan visszaköltöztek Magyarországra, emigráltak vagy a háborúban életüket veszítették.

Visszatérve a két háború közti korszak irodalmának kérdéseire, s a női írókhoz, az egyes antológiákat, lapokat, folyóiratokat és köteteket is számba véve, a kor női írói közül Szenes Piroska és N. Jaczkó Olga neve fordul elő a leggyakrabban, talán éppen azért, mert témáikat a szlovák és a ruszin emberek életéből is merítik. Rajtuk kívül W. Wimberger Anna és Palotai Boris, valamint Ásgúthy Erzsébet a novelláival, és egyéb prózájával

szereplő író. A lírában Szenes Erzsí, Ásgúthy Erzsébet, Prerau Margit, Urr Ida neve jelenik meg, a drámában pedig csupán egyetlen női név: Ásgúthy Erzsébet. Annak ellenére, hogy a kor csehszlovákiai magyar drámaírói közül csak ezen egyetlen drámaíró nőnek a színdarabjai kerülnek bemutatásra, még hozzá Budapesten, egyik értékelő, összefoglaló munka sem tartja fontosnak erről szót ejteni, s drámái elemzéséről már egyáltalán nincs szó. Egyedül Turczel Lajos szentel Ásgúthy munkásságának nagyobb teret, de csupán az *Irodalmi Szemle* 1984-es évfolyamában, az író halálára írt nekrológiában, s három évvel később, drámaírói méltató tanulmányában ugyanezen irodalmi folyóiratban (Turczel 1987a, 10). Ezzel az egy tanulmánnyal azonban újra a feledés homályába merül a költő, próza- és drámaíró alakja.

Szó esik még Dömötör Terézről, valamint a később induló Schalkház Saroltáról, Zsadányi Máriáról, L. Kiss Ibolyáról. Ez utóbbi írónőnek kiemelt szerep jutott, mivel elbeszélései és regényei főként két témát kutatnak: a Szlovákia területén élt történelmi, irodalmi hősök életét, valamint a kor aktuális nemzeti-nemzetiségi együttéléssel kapcsolatos problémáit, amelyet például a *Túl a folyón* című regényében (1942) dolgoz fel. Történelmi, irodalmi témájú regényei, elbeszélései főhősei nagyrészt nők (például az *Erzsí tekintetes asszonyban* (1957) Madách feleségének sorsát írja meg), erre azonban nem tértek ki különösebben az elemzői.

N. Jaczkó Olga esetében megfogalmazódik, hogy a női írókkal ellentétben, ért a szerkesztéshez, valamint hogy látásmódjában több a férfias, mint a nőies, ezért igazi művész, s talán ő hivatott megírni a szlovenszkói magyar „művet”, pontosabban a ruszinszkói falu, s az ottani hegyek regényét (Csanda 1982, 123).

[L]egjobb novelláiban kritikusan, de nosztalgikusan is ábrázolja a vidéki úri és értelmiségi réteg hagyományos életformáját, és felejthetetlen portrékat rajzol cselédekről és szerelembe bódult, meg nem értett asszonyokról. Sok írása viszont töredékes, vázlatos, nyelvileg ki nem érlett.

(Turczel 1982, 22)

Szucsich Mária, emigráns íróként és újságíróként élt Csehszlovákiában. Több nyelven: magyarul, szlovákul, németül publikált, folyóiratot szerkesztett. Sokoldalú munkássága ellenére elsősorban Barta Lajos feleségként jelenik meg a kor irodalmának értékelésében. *Tavasztól télig* 1928 és *Egy lány felszabadul* (1936) (később *A lányok elindulnak* címen átdolgozott, bővített változatban jelent meg) című regényeiben kritikusan az önéletrajzi ihletettséget emelik ki.

Szenes Erzsí versei a Nyugatban is megjelentek, s bírálatok is megjelentek róluk ugyanott. A korabeli szlovákiai magyar bírálók, s hosszú

évtizedeken keresztül utódaik is ugyanazt a jellemzést adták a költőnőről, a *Nyugat* kritikája alapján: „A női élet rezdüléseit, hangulatait színes és újszerű impresszionizmussal kifejező Szenes Erzsébet a *Nyugat*-ban is teret kapott, de tehetségét Ignóus és Füst Milán gavallérosan túlértékelték” (Turczel 1995, 23).

A nőírók művei a vegyes értékelések ellenére megjelentek az antológiákban, folyóiratokban, s regényeiket is kiadták, bár értékelésük ugyanolyan egyoldalú volt, mint a példaként tekintett magyarországi vagy erdélyi irodalomban. S mindkét kisebbségi irodalomban megjelent a *par excellence* író Kaffka Margit példájára, Erdélyben Berde Mária, Szlovákiában Szenes Piroška, akit kiemelten kezeltek, talán éppen azért, mert a *Nyugat*-ban is értékelték, s ismerték.

Nevét főleg *Csillag a homlokán* című regénye alapozta meg, melyet a magyarországi és a szlovák nacionalista sajtó is dühödten támadott. Egy novella kötete van (*Jedviga késaszönyeg*, 1934), s ennek a legtöbb írása Kardos László megállapítása szerint „igazi novella, a műfaj ősi és eleven törvényei szerint konstruált olvasmány.” (Turczel 1982, 22)

Míg Szenes Piroškát Magyarországon is elismerték, a *Nyugat* is közölte írásait, s regényeit kiadták, Berde Mária nagyobb elszigeteltségben maradt az erdélyi kisebbségi irodalom képviselőjeként. Szenes Piroška nem vett részt a „szlovenszkói” irodalomszervezői munkában, s nem foglalt állást az irodalmi vitákban sem (a kisebbségi társadalmi életbe nem kapcsolódott be, a budapesti polgári baloldali írókörnyezetben érezte jól magát) (Turczel 1982, 22). Bár az irodalmi vitákban való részvétel szinte egyik nőíróra sem jellemző a két világháború között.

A korszak nőírói szinte minden műfajban alkottak: líra, próza (elbeszélés, regény, mese), dráma. Irodalmi recenziókat, a kritikákat, újságcikkeket írtak. Voltak, akik több művészeti ágban is kipróbálták tehetségüket: Pozsonyi Anna például könyvillusztrációkat készített az első szlovákiai magyar tankönyvhöz.

A korabeli és későbbi értékelők, kritikusok között Turczel az, aki nem tesz különbséget női és férfi író között, ebben szinte még a magyarországi kritikusokat is megelőzi, akiknél az esetek legnagyobb részében megjelenik a „női”, mint értékelési szempont, s általában nem pozitív értelemben. Turczel időről időre röviden feldolgozza egy-egy elfeledett nőíró – életművét is, mint például Szenes Piroška (Turczel 1987b, 87-89), Ásgúthy Erzsébet (Turczel 1987a, 1072-1081, 1995, 53-65).

A szlovákiai magyar irodalommal foglalkozó, s azt értékelő művekre nem jellemző ez a hozzáállás. S nagy részük csak átveszi az elődök (Szvatókó, Zapf, Turczel) értékelését, és saját véleményét nem alkot.

A két háború közötti időszak, s általában a szlovákiai magyar irodalom újraértékelése 1989 után kezdődik el, s azóta tanúi lehettünk egy folyamatos „értékkeresésnek”, amelynek során azonban a nőírókról ugyanúgy, mint az előző időszakokban, kevés szó esett. Kivétel a Szenes Piroskáról (Bárczi 2010, 119-130), Szucsich Máriáról (Bárczi 2011, 27-32), Szenes Erzsiről (Jabloncay, 2009, 80-95) és Urr Idáról (Polgár Anikó 2010, 97-100) megjelent néhány tanulmány. A hangsúlyok áthelyezése főleg a korszak férfi íróit érintette, s szinte az egész 1989 előtti korszakot érvénytelenítette.

Ennek a folyamatnak a részeként ugyan nem értékelhető, de érdemes megemlíteni Fónod Zoltán irodalomtörténetét (1993), amelyben a korszak irodalmának áttekintésére vállalkozik, s nem felejt ki a nőírókat sem a sorból. A feldolgozás ugyan nem reflektál a posztmodern irodalomtudomány szempontjaira, de pontos áttekintést nyújt az időszak irodalmi törekvéseiről és a szerzők hazai és magyarországi recepciójáról. Fónod dolgozatával egy időben (1993) jelenik meg Tóth László *Elfeledett évek* című tanulmánykötete is, amely azonban már hozzájárul az új szemléletmódok bevezetéséhez a kisebbségi irodalmakról való gondolkozásba, s a nőírók is helyet kapnak nála (1993).

A nőírók újraértékelésére, felfedezésére is történt néhány próbálkozás. Jablonczay Tímea Szenes Erzsit olyan szerzőként mutatja be, aki szlovákiai magyar zsidó nőként a többszörös marginalizáltság, kiközösítés és fizikai megsemmisíthetőség megtapasztalásának stációit bejárva formálta, alakította, mondta és rögzítette újra élettörténetét. A szöveg felveti a gender problémát is, bár fontos látni, hogy eleve egy többszörösen marginalizált szubjektum – szlovákiai magyar zsidó nő a holokauszt idején – beszél. (2009) Jablonczay áttekinti az író műveinek recepcióját, s értékelését, és *A lélek ellenáll* című naplóját elemzi a marginalizált nő identitáskonstrukcióinak kialakítási módjai és lehetőségei szemszögéből.

Bárczi Zsófia „A világ alatt. Egy kislány regénye” (2011) címmel a két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalom elfelejtett nőíróinak egyik művét, Szucsich Mária *Tavasztól télig* című regényét (1928) elemzi. A regény egy tízéves kislány naplóján keresztül mutatja be egy kishivatalnoki család lassú kisodródását a társadalom periferiájára. A naplóműfaj a megalkotott világ szubjektív voltát hangsúlyozza a perszonális elbeszélés módon, a perszonális elbeszélésbe beágyazódó családtörténeti töredékeken és a családtagok és ismerősök világ- vagy helyzetértelmezéseinek megidézésén keresztül. A szerző a szubjektumképződés kapcsán a katolikus rituálé, főként a gyónás szövegszervező funkciójának az etika, a hazugság/igazság és az örület regényben kibontakozó alaptémáival való összefüggését vizsgálja. Ezzel

együtt elemzi a nőiként konstruált gyereksubjektum pozícióját a diszkurzusban. Polgár Anikó pedig Urr Ida —egyik versét elemzi tanulmányában.

A női írók egyéni, kisebbségi pozícióját, szituációba ágyazottságát is felülírja nemük, ami miatt kimaradtak az irodalomból. A korabeli és a szocialista recepció nagy hasonlóságot mutat: a szocialista időszak átvette és megideologizált frázisokkal „gazdagította” az eredeti értékeléseket, s az időben előrehaladva egyre kevesebb nőírórt sorolt a megjelenő antológiákba, válogatásokba. A kisebbségi irodalom fogalmának szertefoszlata a múlt kisebbségi nőíróinak teljes eltűnéséhez vezethet. Azoknak a nőíróknak a neve (és részben munkái) maradt meg az irodalmi tudatban, akik Magyarországra kerültek vissza a második világháború után. Aki kisebbségi helyzetben maradt vagy nyugatra emigrált, a feledésbe veszett.

A mai helyzet elmozdulást jelent, s annak reményét, hogy a korszak alkotói az őket megillető helyre kerülhetnek az irodalmi kánonban.

A feminista irodalomkritika nem rekeszti ki a kisebbségi nőírókat kutatási köréből, de mivel többszörösen marginalizált szerepben léteztek, csak lassan bukkannak fel a feledés homályából. Időszerű lenne megvizsgálni és újraértékelni műveiket, akár a „női” jelző segítségével is. Érdemes lenne megfontolni annak lehetőségét, hogy – a feminista irodalomtudomány szempontjait, s a korszak magyar női irodalmát, nőíróit feldolgozó tanulmányok eredményeit felhasználva – a csehszlovákiai magyar irodalom női íróinak művészetét a magyar irodalom kánonjába emeljük, a determináló kisebbségi és többségi kritériumokon felülemelkedve.

Felhasznált irodalom

- Ardamica Zorán. 2011. „Hatalom, identitás, kultúra, interakció. A szlovákiai magyar irodalom koloniális/posztkoloniális olvasatlehetőségeihez.” *Opus* 3: 7-21
- Bárczi Zsófia. 2010. „A szlovákiai magyar irodalom fogalmi problémái.” *Partitúra*. 1: 85-90.
- . 2011. „A világ alatt. Egy kislány regénye.” *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért*. Konferenciakötet. Nyitra: Közép-Európai Tanulmányok Kara, 27-32.
- . 2010. „Nőnek lenni. Szenes Piroska Csillag a homlokán című regénye.” *Partitúra* 2: 119-130.
- Bori Imre. 1998. „Van-e vajdasági magyar irodalom?” *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék: Fórum, 70-74.

- Böröcsök Erzsébet. 1936 *Vándor a Nišavánál*. Nagybecskerek: Jugoszláviai Magyar Könyvtár.
- Csanda Sándor. 1982. *Első nemzedék*. Bratislava: Madách.
- Csatár István és Ölvedi János, szerk. 1939. *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest: Mahr Ottó és Tsa. Rákóczi Könyvkiadó Vállalat.
- Csehy Zoltán. 2008. „[Nekünk nyolc?](#)“ *Irodalmi Szemle* (szeptember)
- Deleuze, Gilles és Félix Guattari. 2009. *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Budapest: Quadmon.
- Ďurišin, Dionýz. 1966. *Teória medzilitérarneho procesu*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV.
- Elek Tibor. 2008. „Az önmetaforák születése és alkonya. Esszé a kisebbségi ideológiákról, létszimbólumokról.“ *Magatartások és formák. Magyar irodalom Erdélyben tegnap és ma*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia.
- Féja Géza. 1935. „A szlovenszkói magyar tudat.” *Magyar Írás* (december) 4:10, 94-100.
- Fónod Zoltán. 1993. *Üzenet. A magyar irodalom története Csehszlovákiában 1918-1919*. Bratislava: Madách-Posonium.
- Görömbei András. 1982. *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945-1980*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Illés Endre. 1933. „[Szlovenszkói Magyar könyvek.](#)” *Nyugat* XXVI. évf. 7.sz. (április).
- Jabloneczay Tímea. 2009. „Megtalált (?) identitás (Szenes Erzszi: *A lélek ellenáll*)“ . In.: *Női szubjektumkompozíciók és mintázatok a szövegtérben*. Kézirat. 80-95.
- Keserű József. 2010. „Kisebbségi irodalom?“ *Partitúra* 1: 77-84.
- Kovács Endre. 1936. „A szlovenszkói magyar irodalom sorsa.” *Magyar Írás* V. évf. 7.sz. (szeptember), 21.
- Krammer Jenő. 1968. „C.F.Ramuz és a szlovákiai magyarság.” *Irodalmi Szemle* 3: 268-273.
- L. Kiss Ibolya: 1942. *Erzszi tekintetes asszony*. Pozsony: Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó.
- L. Kiss Ibolya. 1957. *Túl a folyón*. Bratislava: Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó.
- Molter Károly. 1934. *Tibold Márton*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh.

- Németh Zoltán. 2010. „A szlovákiai magyar irodalom önreprezentációja.” *Partitúra 1*: 97-104.
- Németh Zoltán. 2005. „Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?” *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely: Nap. 5.
- Polgár Anikó. 2010. „Hernádparti Odysseus. Egy Urr Ida-vers anatómiája.” *Partitúra 2*: 97-10.
- Pomogáts Béla. 1984. „A nemzetiségi irodalom hőskora 1919-1944.” In Záhonyi Éva (szerk.) *Romániai magyar szépirodalom a két világháború között. 1919-1944. (Bibliográfia)* I. kötet, 7.
- Szenes Erzs. 1966. *A lélek ellenáll*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Szenes Piroska. 1935 *Egyszer élünk*. Budapest: Franklin.
- . 1931. *Csillag a homlokán I-II*. Budapest: Franklin.
- . 1934. *Jedviga kísasszony*. Budapest: Franklin.
- Szucsich Mária. 1928. *Tavasztól télig*. Bratislava-Pozsony: Írók Kiadóvállalata.
- . 1936. *Egy lány felszabadul*. Bratislava-Pozsony: Írók Kiadóvállalata.
- Tóth László. 1993. *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony: Kalligram.
- Turczel Lajos. 1982. „Novellairodalmunk 1918 és 1938 között.” *Hiányzó fejezetek*. Pozsony: Madách, 22.
- . 1987a „Egy alig ismert írónőnk. Ásgúthy Erzsébet írói pályája.” *Irodalmi Szemle* 10: 1072-1081.
- . 1987b. „Szenes Piroska.” *Tanulmányok és emlékezések*. Bratislava: Madách, 81-89.
- . 1995. „Vázlatos felmérés két háború közti irodalmunk értékviszonyairól.” *Visszatekintések kisebbségi életünk első szakaszára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 23, 53-65.
- . 1995. „Egy alig ismert írónőnk.” *Visszatekintések kisebbségi létünk első szakaszára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum. 53-65.
- . 2002. „Magyar írószervezkedési kísérletek az első Csehszlovákiában.” *Visszatekintések a szlovákiai magyar kisebbségi lét első szakaszára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 9-17.
- Vass László. 1939. „A Felvidéki magyar irodalom.” In Csátár István és Ölvédi János (szerk.) *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest: Mahr Ottó és Tsa., Rákóczi Könyvkiadó Vállalat.

- Végh Balázs Béla. 2005. *Kanonizáció a kisebbségi irodalomban*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Waugh, Patricia. 2005. „A posztmodern és a feminizmus. Hová tűnt a sok-sok nő?” Ford. Séllei Nóra. In Séllei Nóra (szerk.) *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*. Debrecen: Csokonai, 56-92.